

ДО ПРОБЛЕМИ ВОЄННОЇ АНТРОПОНІМІКИ ТА ТОПОНІМІЇ

УДК 81'373+808.2+94(477)“1939/1945”

© **Юрій БЕДРИК**

ОСОБЛИВОСТІ НАПИСАННЯ ДЕЯКИХ ВЛАСНИХ ІМЕН ТА ГЕОГРАФІЧНИХ НАЗВ, ПОВ'ЯЗАНИХ З ІСТОРІЄЮ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ (огляд типових випадків із практики літературного редагування)

Проаналізовано деякі з найхарактерніших проблемних моментів, що виникали у процесі літературного редагування текстів, які готувалися до публікації у виданнях та на інформаційних ресурсах Національного музею історії України у Другій світовій війні. Насамперед звернено увагу на ті помилки та розбіжності, щодо яких у редагованих текстах існує стійка тенденція повторюваності. Простежено походження та причини появи того чи іншого огріху в написанні українською мовою певного власного імені або ж географічної назви чи відтворенні її, коли йдеться про передання іншомовних назв та імен. Приділено увагу відрізненню можливих паралельних форм передачі іншомовних лексем від помилкових. Висловлено рекомендації стосовно того, як авторів та редакторів уникнути неправильних написання й передання низки власних імен та географічних назв.

Ключові слова: Друга світова війна, власні імена, географічні назви, видання, Національний музей історії України у Другій світовій війні, правопис, транскрипція, транслітерація, звуки, варіанти.

Що глибше розробленою і деталізованою бачиться історіографія певного історичного періоду, то більше постає запитань стосовно того, як логічно відтворювати українською мовою певні власні імена та географічні назви, які переходять унаслідок цього з «пасиву» до активного вжитку.

Подеколи доводиться звертати більше уваги не тільки на конкретні реалії, а навіть на цілі мови, яким доти в нашій науковій літературі відповідної тематики, зокрема й музейній, приділяли менше уваги. Скажімо, ще не так давно мало кому з літературних редакторів бачилося важливим, як слід відтворювати

українською назви островів норвезького Лофотенського архіпелагу Engeløya (Енгелей) чи Tjøtta (Х'етта). Однак останніми роками, відколи зусиллями науковців Національного музею історії України у Другій світовій війні було пролито світло на них як на місця української історичної пам'яті (де поховано наших співвітчизників, загиблих у таборах для військовополонених за роки окупації Норвегії Третім райхом), цілком очевидно, що цим назвам час бути на вустах у суспільства і що доконечно слід виробити консенсус стосовно їх написання в українській історіографії. А відтак, зрештою, і в картографії, бо ж вона в нас демонструє правописний парадокс: ретельно уніфіковане й науково вивірене написання назв на картах України та її регіонів – водночас із частим хаосом у відтворенні й написанні назв на картах зарубіжжя.

Звісно ж, у такій делікатній справі хочеться застерегти від винаходження велосипеда й нагадати, що традиції відтворення норвезької фонетики засобами української мови існують. Зрештою, навіть одна-однісінька згадка про норвезьку мову, яка є в нашому Правописі, може служити невеличкою підказкою для правильного написання найменувань обох островів, де було поховано бійців з України: «Голосні, яким на письмі відповідають букви й буквосполучення ö, ø, oe, eu, у німецькій, данській, іспанській, норвезькій, турецькій, французькій, шведській та деяких інших мовах, і фонетично подібні до них голосні передаємо українською буквою е...» [1, 162]. Отже, такі варіанти, як «Енгельой» і «Х'йотта» суперечать не тільки нашим літературно-перекладацьким традиціям (нагадаємо: ще за радянських часів класик норвезької літератури, нобелівський лауреат Bjørnstjerne Bjørnson виходив у нас як Б'єрнст'єрне Б'єрнсон), а й чинному Правопису. Добре, звісно, було б, якби в цьому Правописі обумовили якимось пунктом іще й логічність відтворення українською норвезького «tjø-» як «х'є-», аби в редакторів не виникало спокуси в маловідомій їм назві підмінити транскрипцію транслітерацією (перетворити «Х'етту» на «Т'єтту»). Водночас хотілось би застерегти й від надмірного редакторського бажання автоматично змінювати всі «х» на «г» («Г'етта» – теж навряд чи логічний варіант), адже тут маємо звук іншої природи – не придиховий – та іншого місця творення.

Питання щодо літери «г» чи «г'» для нас зараз менш актуальне, бо ж воно явно виходить за межі тих, що пов'язані суто з норвезькою мовою – відносно нечасто присутньою в українській історіографії Другої світової війни. Воно може стосуватися тією самою мірою і німецької, і багатьох інших мов. Зауважимо лишень, що у відтворенні географічних назв Європи редактори Національного музею історії України у Другій світовій війні зазвичай схиляються до традиційного «г» (Гамбург, Гюстров, Кенігсберг, Готланд тощо), правомірність вживання якого підтверджує і Правопис (Люксембург, Чикаго, Гаронна) [1, 155, 158]. Того самого принципу дотримуємо і в написанні назв періоду Другої світової війни, яких уже не існує на сучасній карті: Данциг (нині – Гданськ), Кольберг (нині – Колобжег) тощо. Тому в наших публікаціях – «Енгелей».

Хоча написання у виданнях колег назви острова як «Енгелей» ми вважаємо, на відміну від «Енгельой» (чи «Енгельой»), паралельним варіантом, а не помилкою. До того ж у передаванні німецьких прізвищ та імен і самі йдемо за принципом: «g» – «г», «h» – «г», «ch» – «х».

Трапляються випадки, коли на відтворення українськими літерами фонетики іншомовних власних імен чи географічних назв справляє вплив «людський чинник» – тобто коли автор чи редактор пише їх усупереч традиціям і Правопису на власний суб'єктивний розсуд, «бо не так зрозуміють». Наприклад, німецькі прізвища «Неß» та «Нёß» подеколи передають як «Гесс» та «Гьосс». Однак і Правопис, пункт із якого про відтворення умлауту ми процитували вище, і навіть звичайна арифметика вимагають передавати їх однаково (чому саме арифметика? Бо в українській мові попросту голосних звуків менше, ніж у німецькій, тож очевидна річ, що менше буде й фонетично розбіжних прізвищ; до того ж поєднання літер «ьо», якби ми його вживали, позначало б не голосний, відмінний від [о], – як власне в німецькій, – після м'якого знака, а лишень пом'якшення фонем [h] перед голосним, чого в німецькій не існує).

Отже, щоб читач відрізняв у публікованих історичних розвідках про Другу світову війну, де саме йдеться про Рудольфа Вальтера Ріхарда Гесса (Неß) – райхсміністра Німеччини, а де про Рудольфа Франца Фердинанда Гесса (Нёß) – коменданта концтабору Аушвіц, найпростіше й найлогічніше, принаймні під час першої згадки про них у тексті, дати біля прізвища більшу кількість ініціалів, ніж саме лишень «Р.», але не відходити від логіки Правопису.

Слід зауважити, що літературне редагування історичних розвідок про період Другої світової війни, яка місцями не раз перекроїла державні кордони й межі одиниць територіально-адміністративного поділу Європи, спричинившись до виникнення, зникнення та перейменування величезної кількості географічних і топографічних об'єктів (а отже, й до кардинальної зміни словника власних назв), є справою специфічною ще й у тих сенсах, що дуже часто літературному редакторові доводиться шукати обґрунтування певного написання чи й узагалі вживання власної назви аж ніяк не в лексикографічних джерелах чи правописах. Тут частіше логічно спиратися на сучасну та історичну картографію, енциклопедично-довідкові, ба навіть (якщо є така змога) краєзнавчі джерела. Адже припуститися помилки в маловідомих назвах, які вже стали історизмами, дуже легко.

Подеколи трапляється й так, що маючи на меті лишень виправити граматичні помилки в написанні назви, літературний редактор знаходить за ними ще й фактологічну помилку чи двочитання, тож далі мусить провадити пошук правильного варіанта вже спільно з автором тексту.

Якщо йдеться про назви населених пунктів періоду Другої світової війни та сучасні, то навіть не вдаючись до спеціального підрахунку – виходячи лише з редакторського досвіду, можемо висловити припущення, що серед земель, на яких доводилося перебувати українцям (військовим, остарбайтерам, в'язням та ін.), вони чи не найменшою мірою змінилися на територіях Німеччини, які

належать їй і сьогодні, та Австрії. Водночас на територіях, що перейшли від Німеччини до Польщі, навпаки, бачимо величезний масив перейменувань, а отже, тут явно більший ризик як для автора, так і для наукового чи літературного редактора історичних розвідок припуститися в назвах фактичних чи граматичних помилок (а дуже часто навіть фактичних і граматичних нараз). Хоча за таких ситуацій існує і підказка для фахівця, який працює з текстом: якщо певної німецької назви періоду Другої світової війни ми не знаходимо в жодних сучасних джерелах, то велика ймовірність, що нині її замінено польською.

У нашій практиці був випадок, коли в рукописі однієї з історичних розвідок, де йшлося про жінку-остарбайтерку з України, автор зазначив явно помилкову, з погляду редактора, назву міста, де вона трудилася, – «Котенгофен (Німеччина)». Хоча самостійно автор виправляти найменування не ризикнув, бо так його було розшифровано з аудіозапису – з голосу самої колишньої примусової робітниці, попросити яку про додаткові уточнення, на жаль, нині він уже не мав змоги. Припущення про м. Оттенгофен (Ottenhofen), назву якого могли б написати без подвоєння «т» й із зайвим «к» на початку, ми відхилили як із міркувань фонетики (навіть чи людині, яка розшифровувала запис, причувся б зайвий приголосний саме в сильній позиції на початку слова), так і з огляду на контекст історичних реалій оповіді (далі йшлося про вступ на цю територію частин Червоної армії, а баварське м. Оттенгофен належало до американської зони окупації). Зрештою, оскільки неправильна назва не перегукувалася з жодною відомою нам правильною на території Німеччини (а на Німеччину вказав у дужках автор), ми вирішили пошукати таємничий «Котенгофен» у межах не сучасної ФРН, а власне Третього райху. І пошук привів нас... до польського м. Гдиня.

Багато кому відома з історії давня німецька назва цього міста – Гдінген (варіант – Гдінген; нім. Gdingen). Та водночас мало хто знає, що нацисти своєю чергою перейменовували Гдиню вже на третій лад – на явно більш пафосну «Готську Гавань» – Готенгафен (варіант Готенгафен; нім. Gotenhafen). Звуки [g] та [k], розшифровуючи аудіозапис, сплутати справді природніше, ніж почути фонему там, де вона взагалі не звучала.

Зауважимо, що у виданнях Національного музею історії України у Другій світовій війні обидві давні німецькі назви цього польського міста ми рекомендуємо подавати, як і згаданий вище норвезький «Енгелей», через літеру «г». Та водночас написання «Гдінген» (через «г» – «г») та «Готенгафен» (через «г» – «г»), можливе у виданнях колег (як, зрештою, і чиєсь відтворення польської назви того самого міста Gdynia як «Гдиня» замість традиційного для нас «Гдиня»), вважаємо не помилками, а варіантами. Однак абсолютно неприпустимо було б писати «Готенгафен», бо ж німецька літера «h» за жодних умов і за жодним із правописів не передається українською «г».

Окремо слід наголосити на можливості помилок у власних іменах та географічних назвах із подвоєнням літери «е». Украй мало хто неправильно відтворює в українському написанні інші подовжені голосні, передавані подвоєнням

латинських літер: як-от у назвах «Маас» (Maas), «Маастрихт» (Maastricht) чи «Саарбрюкен» (Saarbrücken), тоді як написання «Ванзее» (чи «Ванзеее?»), «Шпрее» (чи «Шпреее?») подеколи викликає в авторів та редакторів суперечки й конфузи. Утім, насправді тут усе не так складно: правильне (з подвоєнням літери «е») українське відтворення таких назв бачимо як у Правописі, так і на сторінках Енциклопедії історії України [1, 163; 2]. Водночас написання замість двох однакових літер (латинських «еє»: Spree, Wannsee) в німецькій, нідерландській та низці інших мов – двох різних («еє») в українській виправдати неможливо нічим.

Проте пояснити цю тенденцію дуже легко. Причина тут – у впливі російського відповідника (адже російська літера «е» відповідає українській «є», хоча передають нею тут німецьке чи нідерландське не [jɛ], а [ɛ]). Утім, російське «еє» – це спосіб відтворити германське подвоєння бодай графічно, тоді як українське «еє» – взагалі дві різні літери, вживати які тут навіть у сенсі транслітерації (якою намагаються підмінити транскрипцію) невиправдано. Подвоєння, наприклад, літери «а» передає подовжену вимову голосного, але поєднання «еє» спонукає вимовляти між двома однаковими голосними звук, якого немає в тій самій назві мовою оригіналу. Тож насправді писати чи вимовляти українською «Шпрее» або ж «Ванзее» абсолютно так само нелогічно, як і вставляти [j] між іншими однаковими голосними (витворюючи абсурдні покручі на кшталт «Маястрихт» замість «Маастрихт» чи «Аяхен» замість «Аахен»).

«Компромісний» варіант, який доводилося подеколи зустрічати в редакторів (одночасне вживання і «Шпрее» через «еє», й «Ванзее» через «еє»), можемо пояснити, знову-таки, «людським фактором». Певна річ, об'єктивно легше написати правильно ту назву, яка зберігається на нинішніх україномовних географічних картах, і важче – ту, якої на них немає (бо ж нині Ванзее – частина м. Берлін).

Окрема категорія помилок в історичних текстах стосується не власне граматики чи фонетики, а слововживання. Скажімо, якщо в наш час уже виробилася чітка тенденція використовувати назву «Аушвіц» саме на позначення нацистського табірної комплексу, на відміну від назви «Освенцим» на позначення міста, а також «Біркенау» як синонім до «Аушвіц II», на відміну від «Бжезінка» – на позначення села, то аналогічно, гадаємо, автори та редактори історичних розвідок про Другу світову війну мали б послідовно розрізняти за логікою контексту (попри їхню відмінність лише на одну літеру та наголос: у польському варіанті – на [i]) й назви «Моновіц» та «Моновіце».

Дуже красномовний випадок непорозуміння із вживанням власного імені – називання Героя України, радянського розвідника Євгена Березняка двома різними іменними формами: Євген та Євгеній. Ми, звісно, не заперечуємо можливості існування в українській мовній традиції «Євгенія» (усім знані й ім'я історика-священника – митрополита Київського Євгенія Болховітінова, й виконаний Максимом Рильським переклад українською мовою роману у віршах «Євгеній Онегін» Олександра Пушкіна). Однак, коли йдеться про вживання власного імені Героя України, ми визнаємо за доречне керуватись у виданнях та інших

інформаційних ресурсах музею власне указом про присвоєння йому цього звання, що був оприлюднений державною мовою – українською (на відміну, зокрема, від Героїв Радянського Союзу, аналогічні документи стосовно яких публікували іншою). А власне в Указі Президента України «Про присвоєння звання Герой України» від 21 серпня 2001 р. № 703/2001 читаємо: «Присвоїти звання Герой України з врученням ордена “Золота Зірка” Березняку Євгену Степановичу» [3]. Та сама форма імені – в багатьох інших, давніших, державних документах. Притримується, зрештою, саме її вживання й Енциклопедія історії України [4].

Однак уже через 13 років після присвоєння високого звання Євгенові Березняку вийшов Указ Президента України від 21 лютого 2014 р. № 90/2014 «Про присвоєння імені Євгенія Березняка Воєнно-дипломатичній академії» [5]. Тобто називання людини іншою формою імені, що суперечило указові № 703/2001, було узаконено на папері, а ще через чотири дні, коли Національний банк України випустив у обіг пам'ятну монету номіналом у 2 грн «Євгеній Березняк», – і в металі [6].

Як бачимо, непорозуміння довкола форми імені знаного розвідника створено штучно. Якби державні чиновники були ліпше обізнані з документами раніших років, цього могло б і не статися. Утім, виправити помилку на державному рівні (принаймні поточивши законодавчо текст указу № 90/2014; тираж монети не перекарбуєш) неважко й сьогодні.

Значно складніші питання з відтворенням українською мовою власних імен чи й просто адекватним їх написанням виникають, коли йдеться про менш відомих учасників Другої світової війни або ж їхніх родичів. Зокрема – там, де авторів-істориків замість повних імен відомі лише ініціали, або ж де одні відповідальні особи «копіювали» імена людей із документів, писаних від руки іншими, утворюючи слова, яких не могло існувати у принципі. «Зашифровані» так (унаслідок дії «людського чинника») географічні назви розгадати буває легше, ніж власні імена, принаймні завдяки контексту – коли поруч із ними фігурують інші (скажімо, подану із цілою низкою помилок назву району буває легко впізнати завдяки адекватно написаній поруч назві села тощо), водночас імена людей контекстом для розуміння інших імен бувають куди рідше.

Виходячи з наведеного вище доволі вибіркового огляду повторюваних як тенденція помилок і розбіжностей у написанні власних імен та географічних назв, пов'язаних з історією України у Другій світовій війні (а випадків, які не спричиняються до творення тенденцій, у цьому огляді ми намагалися не торкатися), можемо зробити певні висновки.

Нормативна база стосовно багатьох проблемних правописних моментів сучасної української мови усе ще залишається недостатньо розробленою, через що автори історичних праць доволі часто стикаються з подвійними нормами чи браком норм узагалі й припускаються помилок і розбіжностей у відтворенні певних власних імен та назв, на що обов'язково слід зважати редакторів відповідної фахової літератури.

Для вироблення наразі відсутніх і впровадження вже наявних правописних норм, а також для вирішення низки проблемних моментів, які виникають із розширенням кола тем, пов'язаних з Україною в Другій світовій війні, потрібна активніша взаємодія, по-перше, істориків із представниками інших галузей гуманітарної науки, зокрема фахівцями не лише з української, а й (в ідеалі) з максимальної кількості іноземних мов чи (принаймні) спеціалістами з мов, так чи інакше причетних до масиву історіографії та джерел, пов'язаного з темою України у Другій світовій війні. По-друге – необхідною є і взаємодія вітчизняних лексикографів з істориками, передусім – творцями фахових енциклопедичних видань, щоб фіксовані останніми норми написання певної лексики мали належне відображення в словниках і напрацьований ними відповідний досвід не залишався в ізоляції від представників інших галузей науки та від суспільства.

Джерела та література:

1. Український правопис // Національна академія наук України. – К.: Наук. думка, 2019. – 392 с.
2. Папакін Г.В. Скоропадський Павло Петрович // Енциклопедія історії України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Skoropadskyj_P. – Назва з екрана.
3. Указ Президента України «Про присвоєння звання Герой України» від 21 серпня 2001 року № 703/2001 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/703/2001>. – Назва з екрана.
4. Симоненко Р.Г. Л.Г. Березняк Євген Степанович // Енциклопедія історії України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Bereznyak_Y. – Назва з екрана.
5. Указ Президента України «Про присвоєння імені Євгенія Березняка Воєнно-дипломатичній академії» від 21 лютого 2014 року № 90/2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/90/2014>. – Назва з екрана.
6. Фонди Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс. – КН-259139. – НН-14717. – Монета пам'ятна «Євгеній Березняк» номіналом 2 грн. – 2014.

© Юрій БЕДРИК

**ОСОБЕННОСТИ НАПИСАНИЯ НЕКОТОРЫХ ЛИЧНЫХ ИМЁН
И ГЕОГРАФИЧЕСКИХ НАЗВАНИЙ, СВЯЗАННЫХ
С ИСТОРИЕЙ УКРАИНЫ ВО ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЕ
(обзор типичных случаев из практики литературного
редактирования)**

Анализируются некоторые из наиболее характерных проблемных моментов, которые возникали в процессе литературного редактирования текстов, готовившихся к публикации в изданиях и на информационных ресурсах Национального музея истории Украины во Второй мировой войне. Прежде всего внимание уделено тем ошибкам и расхождениям, которые в редактируемых текстах часто повторяются. Отслеживаются происхождение и причины ошибки в написании на украинском языке того или иного имени или географического наименования. Уделено внимание различению возможных параллельных форм передачи иноязычных лексем и ошибочных.

Ключевые слова: Вторая мировая война, имена собственные, географические названия, музейные издания, правописание, транскрипция, транслитерация, звуки, варианты.

© Iurii BEDRYK

**PECULIARITIES OF WRITING SOME PROPER AND
GEOGRAPHICAL NAMES RELATED TO THE HISTORY OF
UKRAINE IN THE SECOND WORLD WAR
(review of typical cases from the practice of literary editing)**

The author analyzes some of the most problematic moments experienced in the process of literary editing of the texts that were prepared for publication in journals and information resources of the National Museum of the History of Ukraine in the Second World War. First of all, the author pays attention to those errors and discrepancies for which there is a steady tendency of repetition in the edited texts. The author monitors the origin and the causes of misspelling of a certain proper or geographical names in Ukrainian, or its reproduction when it comes to the transfer of foreign-language names. The author pays attention to distinguishing possible parallel forms of spelling of foreign-language lexical items from erroneous ones.

Keywords: Second World War, proper names, geographical names, publications, National Museum of the History of Ukraine in the Second World War, spelling, transcription, transliteration, sounds, variants.